AIJRH
Avicenna Interdisciplinary Journal of Religion and Health
Avicenna Interdisciplinary J Relig Health, 2022; 1(1): 27-41.
https://aijrh.umsha.ac.ir

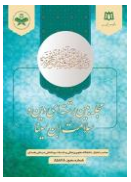

Original Article

The Process of Formation of Medical Charities in Hamedan province during the Pahlavi Era (from 1925 to 1979)

Mansoor Heidari [1,*], **Reza Karami** [1]

[1] Islamic Knowledge Department, Medicine Faculty, Hamadan University of Medical Sciences, Hamadan, Iran

Article history:
Received: 1 Febuary 2021
Revised: 20 April 2021
Accepted: 18 May 2021
ePublished: 30 March 2022

***Corresponding author:**
Mansoor Heidari, Islamic Knowledge Department, Medicine Faculty, Hamadan University of Medical Sciences, Hamadan, Iran.
Email: mansoor.hidary@yahoo.com

Abstract

Aims: The history of charity in Iran dates back to ancient times. This good tradition was also promoted in the religion of Islam, so that everywhere in the Holy Quran, God has always encouraged people to do good deeds and charitable deeds. In the contemporary era, benevolent philanthropists in Hamedan province followed his path and established medical centers from their own bags. The purpose of this article is to provide a brief history of medical charities in order to examine the formation of these centers in Hamadan province during the Pahlavi era. Because the expansion of medical charities and its institutionalization in today's society can also take positive steps to solve some of the problems in the field of health and treatment.

Materials & Methods: This article uses descriptive-analytical method and library and documentary studies, based on historiographical method based on content analysis of texts and resources related to the research topic such as books, documents, newspapers and also with the help of oral history and bank espionage. Articles such as ensani.ir and noormags.ir have been done and after collecting data, the process of formation of medical charities in Hamadan province between 1925 and 1979 has been studied.

Findings: The establishment of medical charities in Hamedan has been a long-standing tradition that dates back to the time of Khajeh Rashid al-Din Fazl Ol-lah Hamedani ministry. During the first Pahlavi era, the return of students from Europe and the growing trend of medicine made the establishment of medical centers in Hamedan feel like in other parts of Iran. In the second Pahlavi period, the government's support for public affairs and the establishment of institutions such as the Lion and the Sun caused charitable people to establish such centers alongside government centers and follow the orders of Islam to arrest the needy and eliminate the needy. Meet their health needs.

Conclusion: The following factors were involved in the establishment of medical charities in Hamadan province during the Pahlavi era: 1- Social problems caused by political unrest, 2- Lack of attention of some governments and leaders to Health and medical affairs in comparison with political affairs, 3- Practicing religious teachings and trying to do charitable and public benefit affairs with the help of religious leaders, 4- Lack of health facilities and facilities in the public sector 5- Chaotic financial situation of the government 6-The prevalence of altruistic thinking and the reflection of humanitarian movements in different countries in Iran, 7- The desire to participate and expand social and civic cooperation, the interest of people to leave a good name behind..

Keywords: Hamedan Province, Health Donors, Medical Charities, Pahlavi Era, Health.

Please cite this article as follows: Heidari M, Karami R. The Process of Formation of Medical Charities in Hamedan province during the Pahlavi Era (from 1925 to 1979). *Avicenna Interdisciplinary J Relig Health*, 2022; 1(1):27-41.

[Downloaded from aijrh.umsha.ac.ir on 2026-11-23]

Copyright © 2022 The Author(s); Published by Hamadan University of Medical Sciences. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

AIJRH
مجله بین رشته‌ای دین و سلامت ابن سینا
دوره ۱، شماره ۱، زمستان ۱۴۰۰، صفحات: ۲۷-۴۱
https://aijrh.umsha.ac.ir
UMSHA Press

مقاله پژوهشی

روند شکل‌گیری خیریه‌های درمانی استان همدان در دوران پهلوی (از ۱۳۰۴ تا ۱۳۵۷ خورشیدی)

منصور حیدری[۱*]، رضا کرمی[۱]

[۱] گروه معارف اسلامی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی همدان، همدان، ایران.

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۱۱/۱۳
تاریخ ویرایش مقاله: ۱۴۰۰/۰۱/۳۱
تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۰۲/۲۸
تاریخ انتشار مقاله: ۱۴۰۰/۱۲/۲۹

تمامی حقوق نشر برای دانشگاه علوم پزشکی همدان محفوظ است.

* **نویسنده مسئول:** منصور حیدری؛ گروه معارف اسلامی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی همدان، ایران
ایمیل: *mansoor.hidary@yahoo.com*

چکیده

اهداف: پیشینه انجام امور خیریه در ایران زمین به دوران باستان بازمی‌گردد. این سنت حسنه در دین مبین اسلام نیز ترویج شد به‌طوری که در جای‌جای قرآن کریم، خداوند همواره انسان‌ها را به احسان و امور خیریه تشویق نموده است. در دوران معاصر نیز خیران نیک‌اندیشی در استان همدان بودند که از کیسه فتوت خود، اقدام به تاسیس مراکز درمانی نمودند. هدف از نوشتار پیش رو، ارایه تاریخچه مختصری از خیریه‌های درمانی به‌منظور بررسی روند شکل‌گیری این مراکز در استان همدان در طول دوران پهلوی است؛ چرا که با گسترش خیریه‌های درمانی و نهادینه‌سازی آن در جامعه امروز نیز می‌توان در حل بخشی از مشکلات حوزه بهداشت و درمان قدم‌های مثبتی برداشت.

روش‌کار: این جستار با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی، بر پایه روش تاریخ‌نگارانه مبتنی بر تحلیل محتوای متون و منابع مرتبط با موضوع تحقیق مانند کتب، اسناد، جراید و همچنین به مدد تاریخ شفاهی و نیز تجسس در بانک‌های مقالات نظیر ensani.ir و noormags.ir به انجام رسیده و پس از گردآوری داده‌ها، روند شکل‌گیری خیریه‌های درمانی استان همدان بین سال‌های ۱۳۰۴ تا ۱۳۵۷ را مورد بررسی قرار داده است.

یافته‌ها: ایجاد خیریه‌های درمانی در همدان، سنتی دیرپا بوده که به زمان وزارت خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی بازمی‌گردد. در دوران پهلوی اول، بازگشت محصلین از اروپا و روند روبه‌رشد علم طب موجب شد تا ایجاد مراکز درمانی در همدان مانند سایر نقاط ایران احساس شود. در دوره پهلوی دوم نیز حمایت‌های حکومت از امور عام‌المنفعه و ایجاد نهادهایی همچون شیر و خورشید، باعث شد تا افراد خیر و نیکوکار به تاسیس چنین مراکزی در کنار مراکز دولتی اهتمام ورزند و به پیروی از سفارشات دین مبین اسلام، درصدد دستگیری از نیازمندان و رفع نیازهای آنان در حوزه سلامت برآیند.

نتیجه‌گیری: عوامل زیر در تاسیس خیریه‌های درمانی استان همدان در دوران پهلوی دخیل بوده‌اند: ۱- معضلات اجتماعی ناشی از نابسامانی‌های سیاسی؛ ۲- کم‌توجهی برخی دولت‌ها و سردمداران به امور بهداشتی و درمانی در مقایسه با امور سیاسی؛ ۳- عمل به آموزه‌های مذهبی و اهتمام به انجام امور خیریه و عام‌المنفعه به تاسی از پیشوایان دینی؛ ۴ -کمبود اماکن و امکانات بهداشتی و درمانی در بخش دولتی؛ ۵- اوضاع آشفته مالی دولت‌ها؛ ۶- رواج تفکر نوع‌دوستی و بازتاب حرکات بشردوستانه کشورهای مختلف در ایران؛ ۷- میل به مشارکت و گسترش همیاری‌های اجتماعی و مدنی و علاقه افراد به برجای‌گذاشتن نام نیک پس از خود.

واژگان کلیدی: استان همدان، خیرین سلامت، خیریه‌های درمانی، دوران پهلوی، بهداشت و درمان

استناد: حیدری، منصور؛ کرمی، رضا. روند شکل‌گیری خیریه‌های درمانی استان همدان در دوران پهلوی (از ۱۳۰۴ تا ۱۳۵۷ خورشیدی) . مجله بین رشته‌ای دین و سلامت ابن‌سینا، زمستان ۱۴۰۰؛۱(۱):۲۷-۴۱.

مقدمه

ترویج فرهنگ احسان و نیکوکاری در حوزه سلامت، یکی از راهکاری رسیدن به توسعه پایدار است و از این طریق می‌توان بخشی از کمبودهای موجود در عرصه مذکور را جبران نمود. دین مبین اسلام نیز سفارشات بسیاری مبنی بر دستگیری از نیازمندان و انجام امور خیریه و عام‌المنفعه را در دستورات خود قرار داده («یا

[Downloaded from aijrh.umsha.ac.ir on 2026-11-23]

أیهَا الذینَ آمَنُوا ارْکَعُوا وَ اسْجُدُوا وَ اعْبُدُوا رَبکُمْ وَ افْعَلُوا الْخَیْرَ لَعَلکُمْ تُفْلِحُونَ»؛ سوره حج: آیه ۷۷) و همواره اصل مشارکت و مسئولیت همگانی را سرلوحه امور قرار داده و افراد را به شرکت در تمام امور اجتماعی توصیه نموده است («وَ تَعاوَنُوا عَلَی الْبِر وَ التقْوی وَ لا تَعاوَنُوا عَلَی الْإِثْمِ وَ الْعُدْوان»؛ سوره مائده: آیه ۲). مولای متقیان امام علی (ع) نیز می‌فرماید: «خوشا به حال آنکه به بندگان خدا نیکی کند و برای آخرت خود زاد و توشه برگیرد» («طوبی لِمَن أحسَن إلَی العِبادِ و تَزَودَ لِلمَعادِ»؛ غُرر الحکم و دُررالکلم: حکمت ۵۹۵۵). از این حیث توجه به این موضوع اهمیت بسزایی دارد؛ چرا که نیاز به بهداشت و درمان از مهم‌ترین نیازهای روز مردم هر شهر است و کمک‌های مالی و معنوی خیران در این حوزه یکی از منابع مهم تامین هزینه‌های نظام سلامت است.

در دورانی که هنوز اوضاع بهداشت و درمان و پزشکی به شکل امروزی نبود و کمبودهای بسیاری در شاخه‌های مختلف علم طب احساس می‌شد و کشور از طرفی با بیماری‌های همه‌گیر بسیاری دست‌وپنجه نرم می‌کرد، خیل عظیمی از مردم بر اثر کبود اماکن و امکانات بهداشتی و درمانی به سادگی جان خود را از دست می‌دادند. در این میان، اشخاص بلندهمتی بوده‌اند که از کیسه فتوت خویش، به جهت کمک به بهبودی این اوضاع گام برمی‌داشتند و با هزینه شخصی خود در کنار معدود مراکز درمانی، اقدام به راه‌اندازی خیریه‌ها و موقوفات درمانی نموده‌اند.

در استان همدان نیز خیرین نیک‌اندیشی با نیات نوع‌دوستانه و اقدامات خداپسندانه خود درصدد خدمت به همنوعان خود برآمده‌اند و در راستای گره‌گشایی از مشکلات مردم این سامان در حوزه بهداشت و درمان منشاء خدمات بسزایی بوده‌اند. این افراد با ایجاد مراکز بهداشتی و درمانی در استان همدان به دنبال رفع بخشی از نیازهای آن روز مردم برای رهایی از بیماری‌ها برآمده‌اند و برحسب تکلیف شرعی و خوی انسانی خود در انجام امور عام‌المنفعه به نقش‌آفرینی پرداخته‌اند.

در طول دوران پهلوی (۱۳۰۴ تا ۱۳۵۷ خورشیدی) خیریه‌های زیادی توسط این افراد بلندهمت به‌صورت وقفی یا غیروقفی در همدان و دیگر شهرستان‌های آن آغاز به کار کرد که برخی صرفاً مدت کوتاهی فعال بودند و به بوته نسیان سپرده شده‌اند؛ برخی نیز فعالیت مستمر و یکپارچه نداشته‌اند و بعضی دیگر نیز تا به امروز کماکان به فعالیت خود ادامه داده‌اند. در این جستار، ابتدا پیشینه خیریه‌ها در ایران و همدان مورد بررسی قرار گرفته و پس از آن تاریخچه مختصری از خیریه‌های درمانی که توسط خیرین در همدان و دیگر نقاط استان ایجاد شده است، بیان شده است.

اصلی‌ترین مسأله‌ای که این تحقیق در پی حل آن است و تاکنون آن‌طور که شایسته و بایسته است، بدان پرداخته نشده و بسان حلقه مفقوده‌ای در مباحث تاریخ پزشکی همدان و شهرستان‌های آن می‌توان از آن یاد کرد، بررسی جایگاه خیریه‌های درمانی استان همدان در بهبود وضعیت سلامت عمومی مردم در دوران پهلوی است؛ چرا که این دیار پر است از مردان و زنان نیک‌نامی که با نگاهی ژرف و بدون هیچ چشم‌داشتی، دست به اقدامات خیرخواهانه و بشردوستانه زده‌اند و تا به امروز از آنان به نیکی یاد می‌شود و اذهان عموم هیچ‌گاه از یاد و خاطره آنان خالی نیست.

به‌رغم تحقیقات ارزنده خسرو محمدی پژوهشگر حوزه وقف در همدان و صرف نظر از تحقیقات و کتب متعددی که در زمینه تاریخ و فرهنگ همدان به چاپ رسیده است، تاکنون پژوهش مستقلی در رابطه با خیریه و معرفی خیرین به‌ویژه در حوزه سلامت انجام نگرفته است. *محمدی* در مقالاتی با عناوین «معرفی خانه اربابی منسوب به خاندان قراگوزلو در همدان» منتشر شده در فصلنامه وقف میراث جاودان و «عمارتی قاجاری در جنوب همدان» انتشار یافته در فصلنامه باستان‌شناسی ایران و همچنین کتاب «خانه اربابی بهاءالملک» که در مجموعه دانشنامه استان همدان، توسط حوزه هنری همدان به تازگی به طبع رسیده است؛ به معرفی ابعاد مختلف موقوفه اعتمادیه پرداخته که شامل: درمانگاه بهاءالملک، کتابخانه و دیگر موقوفات مجموعه مذکور است. وی همچنین در آثار فوق به شرح کاملی از تاریخچه موقوفه اعتمادیه و ارایه درک درستی از شخصیت بهاءالملک و علل و انگیزه او از وقف منزل مسکونی‌اش و نیز مطالعه نوع معماری سازه مذکور پرداخته است.

دکتر پرویز اذکایی نیز در مقاله «وقف در ایران باستان» صرفاً به پیشینه این سنت حسنه پرداخته و در آن نامی از همدان به میان نیاورده است. *دکتر الهام ملک‌زاده* نیز در مقالات و کتب متعدد خود به موسسات رفاهی خیریه رفاهی و بهداشتی در دوران قاجار و پهلوی پرداخته که به‌دلیل قلت منابع، بیشتر تحقیقات خود را معطوف به شهر تهران نموده و کمتر از دیگر شهرها سخن به میان آورده است.

با این همه، هیچ یک از موارد فوق با رویکرد مقاله کنونی که به خیریه‌های درمانی و بانیان آنها و تاثیرشان در بهبود وضع سلامت استان همدان در دوره زمانی مورد بحث پرداخته است، نبوده و تاکنون پژوهش مستقلی در این زمینه انجام نشده است. البته باید خاطرنشان کرد، نگارندگان این سطور در فصلی از کتاب «بررسی تاریخی اوضاع پزشکی و پزشکان استان همدان در دوره پهلوی دوم» به ذکر تاریخچه مراکز بهداشتی درمانی استان همدان پرداخته‌اند که در آن به خیریه‌ها و موقوفات این حوزه نیز اشاره شده است. این کتاب در سال ۱۳۹۸ توسط انتشارات دانشگاه علوم پزشکی همدان به چاپ رسیده است و در ادامه سلسله تحقیقات آنان پیرامون تاریخ پزشکی همدان در سده اخیر است.

با این وجود جای خالی جستاری مستقل که به‌صورت تخصصی به معرفی خیرین عرصه سلامت و خیریه‌های برجای‌مانده از آنها در دوران معاصر در استان همدان به شدت احساس می‌شود. از این رو، مقاله پیش رو از مباحث مغفول‌مانده در رابطه با تحقیقات تاریخ پزشکی همدان بوده و امید است گره‌گشای بخشی از مجهولات

[Downloaded from aijrh.umsha.ac.ir on 2026-11-23]

ذهنی پژوهشگران این عرصه و هموارکننده راه آنان در انجام تحقیقات تکمیلی در این زمینه باشد و مفید فایده علاقمندان و خوانندگان محترم قرار گیرد.

یکی از ملزومات تدوین تاریخ ملی، توجه به تاریخ محلی است. از این منظر، بسیاری از تاریخ‌نگاران ملی و محلی در تحقیقات خود بیشتر به دنبال بررسی رویدادهای سیاسی، اقتصادی و مذهبی در یک منطقه هستند؛ به همین جهت به تاریخ پزشکی که یکی از جنبه‌های مهم تاریخ اجتماعی است، کمتر توجه شده است. از آنجا که نیاز به امکانات و زیرساخت‌های بهداشتی و درمانی از اهم نیازهای مردم هر شهر است و بهبود در وضع سلامت عمومی جامعه، توجه به بانیان آن را در پی دارد،می‌توان به مانند گذشته با کمک خیرین حوزه سلامت بخشی از نیازهای روز جامعه را در زمینه‌های مختلف اعم از بهداشتی، درمانی، آموزشی و غیره تا حدودی بر طرف نمود؛ چرا که وقف و امور خیریه از نشانه‌های مدنیت و بلوغ معنوی اجتماع بوده و با گسترش این فرهنگ و نهادینه‌سازی آن در جامعه می‌توان در حل برخی مشکلات گامی مثبت برداشت.

با توجه به ضعف عملکرد برخی دولت‌ها در عرصه بهداشت و درمان در طول تاریخ و علی‌رغم نقش موثر خیریه‌ها و خیرین حوزه سلامت که از مهم‌ترین کنشگران در کاهش مشکلات این حوزه بوده‌اند، اما این خدمات تا به امروز کمتر مورد توجه بوده و به‌درستی به رشته تحریر درنیامده است. آنچه بر اهمیت و ضرورت این تحقیق می‌افزاید، این است که ضمن بررسی تاریخ پرفرازونشیب خیریه‌ها و موقوفات درمانی، به مطالعه چگونگی تکوین و تاسیس آنها و معرفی بانیان و خیرین سلامت استان همدان در این برهه زمانی مورد بحث پرداخته شده است.

هدف اصلی این پژوهش بررسی روند و چگونگی شکل‌گیری خیریه‌های درمانی استان همدان از سال ۱۳۰۴ تا ۱۳۵۷ بود. با توجه به اینکه این موضوع از اهمیت بسزایی برخوردار است و کمتر مورد مداقه پژوهشگران قرار گرفته است، می‌تواند راهگشای بسیاری از محققین در انجام تحقیقات آینده باشد. چرا که از این طریق می‌توان ضمن تدوین تاریخچه مراکز مذکور، بیشتر و بهتر با اهداف خیرین حوزه سلامت آشنا شد و به درک بهتری از جایگاه آنان در عرصه بهداشت و درمان روزگار مورد بحث دست یافت و نیز.

نوشتار حاضر در پی پاسخگویی به پرسش‌های ذیل است:

۱- خیریه‌های درمانی در استان همدان در طول دوران پهلوی چگونه ایجاد شده‌اند؟

۲- فراز و فرودهای خیریه‌های درمانی استان همدان از سال ۱۳۰۴ تا ۱۳۵۷ چگونه بوده است؟

۳- خیرین سلامت در استان همدان در پی چه اهدافی خیریه‌های درمانی را در بازه مورد بحث ایجاد نموده‌اند؟

روش‌کار

این پژوهش از نوع کاربردی و از لحاظ روش به شیوه توصیفی-تحلیل و با رویکردی تاریخی انجام شده است. برای گردآوری اطلاعات، ضمن مطالعه آثار و منابع کتابخانه‌ای، اسناد و جراید، از بانک‌های اطلاعاتی نظیر ensani.ir و noormags.ir، استفاده شده تا به مدد آنها به معرفی خیریه‌های درمانی استان همدان در طول دوران پهلوی پرداخته شود. در این پژوهش هر جا که نگارندگان با کمبود منابع مواجه شده‌اند، با کمک تاریخ شفاهی و مصاحبه با معمرین آگاه و پیشکسوتان عرصه پزشکی درصدد پرکردن خلاء موجود برآمده‌اند. این مطالعه مقطعی، دربرگیرنده روند ایجاد خیریه‌های درمانی همدان و شهرستان‌های آن در بازه زمانی ۱۳۰۴ تا ۱۳۵۷ خورشیدی است. نکته‌ای که باید بدان توجه نمود، رویکرد این نوشتار به انواع خیریه‌های درمانی است؛ چرا که بین خیریه‌ها و موقوفات، تفاوت‌های ساختاری بسیاری وجود دارد و موقوفه‌ها مشمول قوانین فقهی و حقوقی هستند. اما از آنجا که بحث در خصوص موقوفات نیازمند تحقیقات گسترده‌تر و پژوهشی مجزا است و از دیگر سو، امور وقفی نیز جنبه‌ای از امور خیریه محسوب می‌شود، لذا در این پژوهش موقوفه‌ها نیز به‌عنوان زیرمجموعه و بخشی از خیریه‌های درمانی در نظر گرفته شده است. به بیان واضح‌تر در این تحقیق هر جا صحبت از خیریه‌های بهداشتی-درمانی به میان آمده است، منظور نگارندگان تمام خیریه‌ها اعم از وقفی و غیروقفی در حوزه بهداشت و درمان در دوران پهلوی است و همه در یک مقوله مورد بررسی قرار گرفته‌اند. همچنین باید خاطرنشان نمود که در اینجا منظور از خیریه‌های درمانی، صرفاً مراکزی نیست که خدمات بهداشتی و درمانی را برای نیازمندان تسهیل نموده و فراهم می‌کنند، بلکه مراد نگارندگان تمام مراکزی است که در تاسیس و راه‌اندازی آن شخص خیری به انحای مختلف اعم از کمک‌های مالی، اهدای زمین، اهدای دارو و تجهیزات و غیره سهیم بوده است و با هدف رفع نیازهای بهداشتی و درمانی مردم در یک منطقه از استان همدان برآمده است.

نتایج

تحقیقات به‌عمل‌آمده حاکی از آن است که قدیمی‌ترین خیریه درمانی، بیمارستانی است که *خواجه رشید الدین فضل‌الله همدانی* برای رفاه همشهریان خود در همدان بنا کرده بوده و از این حیث می‌تواند احداث خیریه‌های بهداشتی درمانی را در این دیار سنتی دیرپا دانست. در دوره پهلوی اول اوج‌گیری علم طب و آشنایی محصلین اعزامی با پیشرفت‌های پزشکی روز از یک سو و رشد مشارکت‌های اجتماعی در دوره پهلوی دوم و حمایت دولت‌ها از امور عام‌المنفعه (که از آن جمله می‌توان به تاسیس سازمان شاهنشاهی خدمات اجتماعی در سال ۱۳۲۶ اشاره نمود) از دیگر سو و نیز کمبودهایی که در زمینه بهداشت و درمان احساس می‌شد، موجب شکل‌گیری و افزایش خیریه‌های درمانی توسط برخی خیرین شد تا پاسخگوی برخی مشکلات در حوزه سلامت باشند. استان همدان نیز از این غافله عقب نمانده و با حمایت افراد توانگری که نیات خیرخواهانه داشتند، صاحب مراکز درمانی با ساختار خیریه‌ای شد.

[Downloaded from aijrh.umsha.ac.ir on 2026-11-23]

پیشینه امور خیریه در ایران و همدان

اقبال به انجام امور خیریه از دیرباز در میان مردمان ایران زمین به‌صورت‌های مختلف و اشکال گوناگون وجود داشته است. سنت حسنه وقف از قدیمی‌ترین و رایج‌ترین گونه احسان و نیکوکاری بوده که دیرینگی آن به قدیم‌ترین ازمنه یعنی دوران ایران باستان می‌رسد و بر دو قسم بوده است: وقف خاص و وقف عام.

وقف خاص بدان گونه بود که مال برای مدتی معلوم یا تا پایان عمر وی و پس از آن برای فرزندانش وقف می‌شد. وقف عام نیز برای امور خیریه، مذهبی، نذورات، پَرسه یا پُرسه اموات، نگهداری از اولاد بیوه زنان انجام می‌شد. به بیان واضح‌تر، وقف عام به جهت انجام نیتی خاص صورت می‌گرفته است [۱]. زرتشتیان طبق تعالیم اوستا اقدام به ساختن آتشکده و معابدی برای انجام فرایض دینی خود می‌نموده‌اند و زمین‌های خود را در اختیار مغان و موبدان قرار می‌داده‌اند، تا درآمد حاصله از آن را در راه آموزش‌های دینی، کمک به افراد بی‌بضاعت و تامین هزینه‌های آتشکده‌ها به مصرف برسانند[۲].

پس از ورود اسلام نیز به جهت تاکید قرآن مجید، سنت نبوی و تشویق ائمه اطهار، انجام فعالیت‌های خیریه و عام‌المنفعه بیش از پیش دنبال شد و در رأس امور قرار گرفت؛ چرا که این سنت زیبا نشأت گرفته از ائمه اطهار و بزرگان دین بوده؛ همان‌هایی که هرچه در توان داشته‌اند را در طبق اخلاص نهاده و درصدد دفع و رفع مشکلات اقشار مختلف مردم گام بر می‌داشته‌اند.

در برخی ادوار تاریخی، وقف و امور خیریه حائز جایگاه ویژه‌ای بوده است. در دوران صفوی به‌دلیل رسمیت تشیع و روی‌کارآمدن حکام شیعی‌مذهب شاهد موقوفه‌های زیادی در این دوران هستیم. این امر در دوران ایلخانان نیز رونق بسیاری به خود گرفت؛ به‌ویژه در زمانی که *خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی* در منصب وزارت بود، اهتمام بسیاری بدین امر شد.

در استان همدان نیز بناها و مکان‌های بسیاری برای صرف در امور خیریه ساخته شده‌اند؛ به‌عنوان نمونه می‌توان به مدرسه و مسجد زنگنه در تویسرکان و همچنین مدرسه زنگنه در همدان که جملگی توسط *شیخعلی خان زنگنه* وزیر شاه سلیمان صفوی وقف شده‌اند یا مسجد پیغمبر واقع در بازار همدان که اخیراً وقف‌نامه سنگی آن کشف شده است و تاریخ ساخت آن مربوط به سال ۱۲۹۵ش/۱۲۵۷ق یعنی دوره قاجاریه است [۳]. این موقوفات که عموماً با اهدافی همچون مذهبی، تحصیلی و غیره ایجاد شده‌اند، اکثراً در دوره صفوی و قاجار وقف شده‌اند که مویدی بر دیرپایی وقف و امور خیریه در استان همدان هستند. با توجه به تحقیقات و پژوهش‌هایی که در رابطه با پیشینه وقف و اوقاف در همدان توسط محققین این حوزه در دست تدوین و بررسی است، برای ارج‌نهادن به زحمات آنان صرفاً به اشاره‌ای کوتاه در این رابطه بسنده خواهد شد و اختصاراً به این نکته اشاره می‌شود که با توجه به قرائن و شواهد موجود، تا پیش از اقدامات *خواجه رشیدالدین فضل‌الله* همدانی که در ادامه به آن پرداخته خواهد شد، موقوفه یا خیریه‌ای با هدف کمک به بهبود سلامت عمومی جامعه آن روز همدان، ایجاد نشده است. گفته می‌شود که قدیمی‌ترین موقوفه بهداشتی و درمانی همدان که در تاریخ ثبت شده است، بیمارستانی است که به دست با کفایت *خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی* وزیر با تدبیر عهد ایلخانی (وی در دوران پادشاهی *غازان خان*، *اولجایتو* و *ابوسعید* عهده‌دار منصب وزارت بوده است) در زادگاهش تاسیس شده است. وی پس از تاسیس این بیمارستان طبیبی به نام *«ابن مهری»* را به نمایندگی از طرف خود برای اداره و نظارت بر امور آن به همدان روانه ساخت و در نامه‌اش از مردم همدان خواست «... مشارالیه را متولی آن موقوفات و طبیب آن دارالشفاء و نصب ما دانند و غایت و اهتمام ما به انتظام امور او شامل و موفور شناسند و از حاصل قریه زهدآباد به رسم ادرار ۵۰ جریب غله بالمناصفه و دو هزار دینار آقچه تسلیم دارندگان مشارالیه کنند»[۴].

از دوره ایلخانی به بعد ما تقریباً شاهد اقدام وقفی یا خیریه‌ای در خصوص بهداشت و درمان در استان همدان نیستیم و بیشتر فعالیت‌های عام‌المنفعه همان‌طور که قبل‌تر ذکر شد اختصاص دارد به ساخت مدارس، مساجد، پل و غیره اما در دوران معاصر و در عهد ناصری نیز شاهد ایجاد یکی از موقوفات گسترده در استان همدان و در شهرستان ملایر هستیم که توسط *سیف‌الدوله حاکم* وقت ملایر در این شهر ایجاد شده است.

نخستین بیمارستان ملایر، بیمارستان ۲۵ تختخوابی سیف‌الدوله بود که در سال ۱۲۶۷ش/۱۳۰۵ق توسط *عبدالمحمد میرزا سیف‌الدوله* (متوفی ۱۳۰۰ش/۱۳۳۹ق) شاهزاده قجری و نوه چهل و هشتم فتحعلی شاه ساخته شده است. *سیف‌الدوله* در سفری از کرمانشاه به تهران برای استراحت یک روزه در ملایر اقامت کرد، او تصمیم گرفت شهر را از دولت خریداری کند و آن را وقف احداث بیمارستان و مدرسه و کمک به فقرا سازد. پس از موافقت دولت با فروش شهر به سیف‌الدوله او وقف‌نامه‌ای تنظیم کرد و درآمد حاصل از شهر را به احداث بیمارستان و کمک به بیماران نیازمند و کمک به فقرا و اطعام مسافرینی که به قصد زیارت عتبات عالیات از ملایر می‌گذشتند، اختصاص داد. در این وقف‌نامه حتی مبلغی برای تامین علوفه چهارپایان کاروان‌های زوار تخصیص داده شده بود. از دیگر موقوفات سیف‌الدوله در ملایر پارک سیفیه است که به‌عنوان تفرجگاه عمومی ساخته شده است. از شش دانگ شهر ملایر، چهار و نیم دانگ به موقوفات *سیف‌الدوله* تعلق دارد[۵].

تشکیلات و مراکز خیریه بهداشتی و درمانی استان همدان در دوران پهلوی (۱۳۰۴ تا ۱۳۵۷)

همدان:

- **جمعیت شیر و خورشید سرخ**: یکی از نهادهایی که در همدان در امور خیریه به‌ویژه حوزه بهداشت و درمان فعالیت مستمر داشت، جمعیت شیر و خورشید بود. این جمعیت که متشکل از معتمدین، تجار و بازاریان، افراد خوشنام و تحصیلکرده همدان بود؛ در سال

[Downloaded from aijrh.umsha.ac.ir on 2026-11-23]

۱۳۱۹ به ریاست *حاج عنآیت‌الله رضایی* افتتاح شد و در طول دوران فعالیت خود هموار در حوادث مختلف نقش تاثیرگذاری را ایفا نمود. مثلاً در جریان کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ جمعیت شیر و خورشید در یاری‌رساندن به مجروحان این واقعه نقش موثری داشت. همچنین زلزله سال ۱۳۳۶ فارسینج و ۱۳۴۸ در نهاوند نیز نیروهای شیر و خورشید در امر کمک‌رسانی فعالیت چشمگیری داشتند. یکی از برنامه‌های این جمعیت فراهم‌نمودن امکانات بهداشتی و درمانی رایگان برای قشر مستضعف و بی‌بضاعت جامعه بود. در این راستا به سال ۱۳۲۷ طی اطلاعیه‌ای فهرست پزشکان و داروخانه‌های مجانی جمعیت شیر و خورشید را که آمادگی ارایه خدمات دارویی و درمانی رایگان به افراد نیازمند را دارند، منتشر نمود (شکل ۱۴) و جهت آگاهی عموم مردم همدان در نقاط مختلف شهر نصب نمود. هیئت مدیره شیر و خورشید همدان در سال ۱۳۴۷ عبارت بودند از: *حاج کریم کریمی، دکتر عراقچی و خلیل معینی زند (به‌عنوان ناظر)، حاج محمد سمیعی، بانو ملیحه غفاری، دکتر معزّ، محمدتقی غفارزاده، محمدرضا غفاری، کاظم مصطفوی، علی ساجدی، بانو فروغ مویدی، صادق سرابی، هادی یوسفی، علی شیری، محمداسماعیل خسروزاده، عبدالله حاجیلو، نرگس رضایی، جواد سوداگر (اعضای هیئت مدیره)* و *حسن سجادی* و *دکتر حوائجی (اعضای علی‌البدل)*، *محمد مسچی* پدر *دکتر حسین مسچی (رئیس هیئت مدیره)*، *فروغ مویدی (نایب رئیس)*، *دکتر معزّ (مدیرعامل)*، *آقای شیری (خزانه‌دار)*، *محمدتقی غفارزاده (دبیر)*، *دکتر محمدابراهیم شادمانی* نیز در سال ۱۳۵۳ رییس هیئت مدیره جمعیت و همچنین در سال ۱۳۵۳ *دکتر بطحائی* رییس هیئت مدیره و *دکتر علی‌اکبر حوائجی* نایب رییس جمعیت بوده‌اند.

شکل ۱۴. فهرست پزشکان و داروخانه‌های مجانی جمعیت شیر و خورشید همدان برای ارایه خدمات پزشکی و درمانی به مستمندان و افراد بی‌بضاعت ۱۳۲۷ (عکس: از آرشیو سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران مدیریت غرب کشور)

- مریضخانه نراقی: این مریضخانه توسط *حاج محمد نراقی* (شکل ۱) در شهر همدان و روبروی بیمارستان پهلوی (امام خمینی کنونی) بنیان گذاشته شد. او فرزند *حاج محمدرضا* ملقب به *عمده‌التجار* از تاجران مشهور همدان بوده که در اواخر دوره ناصری به قصد تجارت بیشتر از زادگاهش نراق به این شهر کوچ نموده است. *حاج محمد نراقی* که از تجار و متمولین خوشنام همدان بود، به همراه *حاج تقی (وکیل‌الرعایا)* شریک تجاری‌اش همواره در امور خیریه پیشگام بوده و هر دو منشأ خدمات تاثیرگذاری در این شهر بوده‌اند. وی به غیر از ساختن مریضخانه در همدان، در بسیاری از امور عام‌المنفعه دست داشته؛ برای مثال، وی با کمک‌های مالی و دادن اعانه در امر ساختن «مدرسه جمالیه» در اسدآباد نیز دخیل بوده است. *حاجی نراقی* در دوره دهم مجلس شورای ملی به نمایندگی مردم همدان انتخاب شد و به مدت پنج ماه در این منصب باقی ماند. چرا که مرگ وی در تاریخ ۱۷ آبان ۱۳۱۴ او را از ادامه این کار بازداشت و پایانی بود بر دوره کوتاه وکالتش در مجلس شورای ملی [۶]. گمان بر این است که کمبود امکانات درمانی در این شهر، *حاجی نراقی* را بر آن داشته تا برای رفع بخشی از مشکلات درمانی این شهر دست به تاسیس مریضخانه‌ای با هزینه شخصی خود بزند؛ چرا که در آن زمان تنها یک بیمارستان دولتی در شهر وجود داشته است [۶]. قدیمی‌ترین خبر موجود در رابطه با این بیمارستان خبری است که در روزنامه گلگون به سال ۱۳۰۷ به چاپ رسیده است و از آن چنین استنباط می‌شود که تا سال ۱۳۰۷ این مریضخانه وجود نداشته و در این سال *حاج محمد نراقی* تصمیم بر احداث آن می‌گیرد که به احتمال قوی در سال‌های بعد، افتتاح و مورد بهره‌برداری قرار گرفته است. «عباس صدر» ریاست بلدیه همدان، طی اعلانی در تاریخ ۴ شهریور ۱۳۰۹ برگزاری مناقصه برای تامین مصالح ساختمانی مورد نیاز برای احداث مریضخانه را به اطلاع عموم می‌رساند. گمان می‌رود با توجه به وفات *حاجی نراقی* در آبان‌ماه ۱۳۱۴ یقیناً این مریضخانه تا پیش از فوت وی شروع به کار نموده و مورد بهره‌برداری قرار گرفته است. این بیمارستان در سال ۱۳۲۸ تغییر کاربری داده شد و به پرورشگاه شیر و خورشید تبدیل شد [۶].

شکل ۱. زنده یاد *حاج محمد نراقی* (عمده‌التجار) از خیرین و تاجران همدان و بانی بیمارستان نراقی (عکس: از آرشیو شخصی محمد *غضایی نراقی*)

- **درمانگاه شماره ۱ شیر و خورشید:** این درمانگاه در بهمن‌ماه ۱۳۲۸ به همت *حاج غلامرضا کوچمشکی* در محله بُنه‌بازار ساخته شد. او از تاجرین و خیرین شهر همدان بود که اصالتاً اهل تبریز بوده و سال‌ها در همدان به تجارت، سرمایه‌گذاری و امور عام‌المنفعه اشتغال داشت. در آن زمان قول مشهور در مورد وی چنین بود که از هیچ به همه چیز رسیده است. ساختمانی که در حال حاضر به‌عنوان شورای حل اختلاف همدان مورد استفاده قرار گرفته است، بیش از ۵۰ سال قبل باغ و عمارتی بزرگ بوده و به مرحوم *کوچمشکی* تعلق داشته است. وی فاصله بین خانه خود تا

[Downloaded from aijrh.umsha.ac.ir on 2026-11-23]

میدان بوعلی را تبدیل به خیابانی نمود و نام خود (کوچه مشکی) را بر آن نهاد. در سال ۱۳۲۲ کارخانه کبریت‌سازی هما در همدان را تاسیس نمود که سال‌ها در این شهر فعال بود. از اقدامات خیریه و عام‌المنفعه وی در حوزه بهداشت و درمان تاسیس درمانگاه شماره ۱ شیر و خورشید واقع در محله بنه‌بازار همدان بود که در بهمن ۱۳۲۸ با همت عالی وی افتتاح شد. وی پس از سال‌ها زندگی در همدان به زنجان مهاجرت نمود و سکان مدیریت کارخانه کبریت سه‌ستاره زنجان به را به دست گرفت که این کارخانه تا اوایل انقلاب فعال بود. مرحوم *کوچمشکی* فردی بسیار مردم‌دار بود، حدود ۷۰ سال در همدان و زنجان به فعالیت‌های اقتصادی پرداخت. وی فردی مذهبی بود و در دهه اول محرم در کارگاه کبریت‌سازی خود که در محله بنه‌بازار همدان قرار داشت هیئت عزای حسینی برپا می‌کرد. وی سرانجام در سال ۱۳۸۷ بدرود حیات گفت و در مشهد مقدس به خاک سپرده شد[۷].

درمانگاه فوق، واقع در محل بهداری همدان و شامل بخش‌های طبی، جراحی، دندانپزشکی، چشم پزشکی، مامایی بوده که به‌طور ماهیانه ۴۵۱۷ نفر را معاینه و داروی رایگان می‌داده است[۸]. روزنامه کمالی در گزارش ۱۷ بهمن ۱۳۴۳ خود چنین می‌نویسد: «*آقای غلامرضا کوچمشکی* از سه ماه قبل حاضر شدند؛ درمانگاهی بنا نموده و با کلیه لوازم از قبیل پزشک و داروساز و معین پزشک و دارو و کلیه اثاثیه داروخانه و لوازم طبی به رایگان در اختیار فقرا و مستمندان این محله و مرضایی که از سایر محلات شهر مراجعه می‌نمایند... هر ماهه حقوق پزشک و معین پزشک و داروساز و بهای دارو را که ماهیانه جمعاً حداقل سی‌هزار ریال می‌شود، بپردازد و فعلاً قرار شده است که روزانه در عرض چهار ساعت که درمانگاه باز است، چهل الی پنجاه نفر بیمار مستمند را معالجه و داروی رایگان از داروخانه درمانگاه داده شود و امیدواریم روز به روز بر توسعه این درمانگاه افزوده شود. اینک این جمعیت به نام کلیه اهالی شهر به خصوص از طرف مستمندان و بینوایان مراتب تشکر و سپاسگزاری خود را به‌حضور *آقای غلامرضا کوچمشکی* تقدیم نموده و همواره از خداوند سلامتی و سعادت و موفقیت ایشان را مسئلت نموده و در عین حال انتظار دارد که سایر متمکنین شهر نیز به شکرانه تمکنی که خداوند به آنها ارزانی داشته در پیشرفت مقاصد خیر این جمعیت پیش‌قدم شده و اقدام به تاسیس درمانگاه‌های مجانی در سایر محلات شهر بنمایند که موجب رضای خدا و خلق خواهد بود».

- درمانگاه موقوفه اعتمادیه (بهاءالملک): بنای منسوب به موقوفه بهاءالملک، به استناد وقف‌نامه موجود به تاریخ ۱۳۳۲ و با نظر واقف با کاربری درمانگاه و کتابخانه، زیر نظر اداره اوقاف شهرستان همدان بهره‌برداری می‌شود. *علیرضا قراگوزلو* (شکل ۴) ملقب به *بهاءالملک* سوم زاده ۱۳۵۳ق/۱۳۶۳ش- درگذشته ۱۳۷۳ه.ق/۱۳۳۳ه.ش که او را شخصی تحصیل‌کرده، باتقوا و کم‌آزار، متین، مبادی آداب یادکرده و با *مشیرالدوله پیرنیا* مقایسه‌اش نموده‌اند؛ مثلاً مورخ‌الدوله در گزارش ۲۳ ربیع ۱۳۳۴/۲ق/ ۱۹۱۶م یاد کرده است. *بهاءالملک قراگوزلو* که یکی از رجال دانشمند و وطن‌خواه و مورد علاقه ملت است، از همدان وارد تهران شد. در دوره چهارم مجلس ملی، *بهاءالملک (سوم)* یکی از دو نماینده همدان بود و در کابینه مستوفی الممالک (حوت ۱۳۰۱ش/۱۳۴۱ق) به وزارت مالیه برگزیده شد. سپس (در ۱۳۰۲) ریاست هیئت نظارت بانک ملی را یافت و چون زیر بار تحمیلات نرفت از آن مقام استعفا کرد. اصولاً در عهد پهلوی اول قبول منصب و مقام نکرد تا آنکه در کابینه قوام السلطنه (۱۳۲۵) وزیر دادگستری شد. *بهاءالملک* به تاریخ ۱۹ خرداد ۱۳۳۳ در هفتاد سالگی در تهران در گذشت. پیکرش را به همدان آورده در (باغ اعتمادیه) به خاک سپردند[۹].

شکل ۴. شادروان *علیرضا قراگوزلو* ملقب به بهاءالملک واقف درمانگاه خیریه بهاءالملک همدان (عکس: از آرشیو درمانگاه بهاءالملک)

در رابطه با کاربری‌های این بنا در گذشته می‌توان به اسناد موجود در خود عمارت، بیانات مسئولان و خاطرات شخصی اتکا کرد. قدیمی‌ترین کتابچه مالیاتی موجود در عمارت، سنه ۱۳۰۴ را نشان می‌دهد که به احتمال زیاد مربوط به آغازین سال‌های اقامت خاندان *قراگوزلو* در این ساختمان بوده و جدیدترین اسناد مالیاتی نیز متعلق به سال ۱۳۴۲ است. این تاریخ برابر است با نخستین سال‌های اجرای اصلاحات ارضی به‌وسیله پهلوی دوم (یادآور می‌شود که تاریخ تنظیم وقف‌نامه سال ۱۳۳۲ را نشان می‌دهد) [۱۰]. با شیوع سل و همه‌گیرشدن آن در همدان، در سال ۱۳۴۳ با تلاش‌های *دکتر جلیل مدقالچی* مدیر وقت درمانگاه و با موافقت *منوچهر قراگوزلو*، متولی موقوفات اعتمادیه قسمتی از درمانگاه مزبور به آسایشگاه مسلولین و مرکز مبارزه با سل تبدیل شد. این بنا در روندی ۹۷ساله، در موارد زیر از این بنا استفاده شده است: خانه اربابی، درمانگاه و مرکز بازپروری معتادان، مقر نظامی و انتظامی، ساختمان اداری اوقاف و سرانجام پایگاه بهداشتی و درمانگاه به همراه کتابخانه[۱۰]. بانیان بنا با احداث این ساختمان در آغاز بر آن بوده‌اند تا خود و خانواده‌شان را از پیامدهای ناگوار احتمالی که در پی تحولات سیاسی-اجتماعی پس از جنبش مشروطه‌خواهی، کشور و به‌تبع آن شهر همدان را تحت تاثیر قرار داده بود، دور سازند؛ چرا که اسلاف آنها و مکان پیشین زندگیشان در تحولات مشروطه جایگاه مقبولی نزد عامه مردم همدان نداشتند.

[Downloaded from aijrh.umsha.ac.ir on 2026-11-23]

همچنین، به نظر می‌رسد که بانیان و واقفان عمارت بهاءالملک (اعتمادیه) *علیرضا و یحیی قراگوزلو* چهره مقبول‌تری در میان اقشار مختلف مردم همدان داشته‌اند، پس مکانی دورافتاده و دنج را برای زندگی جدیدشان در دوران حکومت جدید (پهلوی) برگزیدند[۱۰]. روزنامه ندای میهن در شماره ویژه هفته بهداشت در سال ۱۳۳۸ و در صفحه نخست خود، درمانگاه مذکور را این‌گونه معرفی نموده است: «در دو کیلومتری شهر، بیمارستان و درمانگاه مدرن و مجهزی در باغ زیبای معروف به اعتمادالدوله قرار دارد که به نام بیمارستان اعتمادیه معروف است. این بیمارستان از محل موقوفه و به وصیت *مرحوم بهاءالملک قراگوزلو* ساخته شده و در سال ۱۳۳۳ افتتاح و شروع به کار نمود. طبق مفاد وقف‌نامه، بیماران ۳۲ قریه که متعلق به واقف بوده و از معاینه و معالجه و داروی رایگان استفاده می‌نماید ولی سایر مراجعین فقط از طبیب مجانی استفاده نموده دارو را باید شخصاً خریداری نمایند. این بیمارستان که دارای بخش‌های مختلف است، ماهیانه به‌طور متوسط ۱۸۰۰ نفر مریض را معاینه و معالجه می‌نماید که اکثر آن‌ها داروی رایگان نیز دریافت می‌دارند. برای تکمیل این درمانگاه از طرف آقای جعفرخان مهرمفخم تعداد ۱۰ تختخواب و وسایل لازم اهدا شده که مورد استفاده قرار می‌گیرد»[۸].

قسمتی از متن وقف‌نامه *مرحوم قراگوزلو* به شرح زیر ذیل برای امور دارو و درمان است: «تاسیس درمانگاهی در یک قطعه زمین به پلاک ۱۰/۲۸۴ مورد ثبت سند مالکیت به شماره ۲۲۸۵۶ صفحه ۵۹۸ دفتر ۱۱ املاک بخش همدان مخصوص معالجه و مداوای بیماران اهالی قراء ذیل که مراجعه و مداوای اهالی روستای مذکور از رسیدگی طبیب و دادن دارو به‌طور رایگان است. لیست روستاها: شورین، ینگیجه، سیمین، صالح‌آباد، اوج‌تپه، دره مرادبیگ، گل‌تپه، قطارقویی، قپاق‌تپه، داس‌قلعه، زین‌آباد، اکنلو، سرای جوق، سرخ‌آب، آب مشکین، کهنه‌حصار، کهریز، دالیچو، قراتلو، چورمق، چپقلو، پاوان، مزک، مبارکین، بازران، رضاباغی، ازناو، کنیزان، قشلاق، خان حصاری، زاغلیچه». جهت حفظ ساختمان قدیمی درمانگاه موقوفه بهاءالملک که قدمت تاریخی داشت در اسفند سال ۱۳۹۵ این درمانگاه بازسازی و به ساختمان جدید خود در روبروی بیمارستان سابق در ملکی با عرصه ۲۵۰ متر مربع و اعیانی ۵۰۰ مترمربع در یکی از رقبات *مرحوم بهاءالملک* تجهیز و راه‌اندازی شد. مدیران درمانگاه موقوفه بهاءالملک از آغاز تاکنون به این ترتیب هستند: *دکتر محمود منصور* ۱۳۳۳، *دکتر امینی* ۱۳۳۹، *دکتر آفتاندیلیان* ۱۳۴۱، *دکتر جلیل مدقالچی* ۱۳۴۲، *دکتر حسین مسچی* ۱۳۴۶، *دکتر ایرج وفائی* ۱۳۵۱، *دکتر منصور یونانی* ۱۳۵۲، *دکتر سیدابوالفضل عظیم* ۱۳۵۹، *هادی حبیبیان* ۱۳۶۲، *خانم دکتر شعبانی* ۱۳۷۶، *خانم سقایی* ۱۳۸۷، درمانگاه مدتی تعطیل شده، *هادی محمودی* ۱۳۹۵، *امیر نیکشمار* ۱۳۹۶، *خسرو محمدی* ۱۳۹۸[۱۱].

- **بیمارستان شیر و خورشید (بیمارستان زنان):** این بیمارستان در اواسط توسط جمعیت شیر و خورشید در خیابان سنگ‌شیر (تختی فعلی) همدان بنیان نهاده شد، اما با ورود دکتر وزیری در سال ۱۳۳۷ به همدان و نبود بیمارستان تخصصی زنان در این شهر، این بیمارستان توسط وی و با پیگیری‌های ایشان به بیمارستان زنان تبدیل شد. دکتر وزیری در سمت ریاست و همسر ایشان خانم پروانه شالچی در سمت ناظر فنی در این بیمارستان به فعالیت می‌پرداختند. این بیمارستان ۴۵ تختخوابی شامل ۱۲ تخت جراحی، ۱۲ تخت طب و ۱۶ تخت زایشگاه بود. زایشگاه این بیمارستان مجهز به کلیه وسایل مدرن موجود بوده و در سال ۱۳۳۷ افتتاح شده است. بانی بنا آقای *نصرت الله‌خان زمانی*، مالک نیکوکار بودند که ۵۰ هزار تومان به این منظور پرداخت کردند و سپس بر اثر تشویق *آقای پزشکپور* فرماندار وقت، سایر متمکنین مانند *جعفرخان مهرمفخم* هزینه ساختمان بیمارستان را تامین نمودند. وسایل و اثاثیه و داروهای لازم را نیز جمعیت شیر و خورشید سرخ ایران تهیه و در اختیار اطبا و مرضی می‌گذاشت. بیمارستان مزبور بعدها به «بیمارستان عفونی» تغییر نام یافته و تا اواسط دهه ۶۰ خورشیدی جزء بیمارستان‌های فعال همدان بوده است. از دیگر پزشکان این بیمارستان می‌توان *دکتر محمد مسچی* و *دکتر علی زیرک*، *دکتر احمد عراقچی*، *دکتر جمال‌الدین حجت*، *دکتر محمدباقر اعتماد*، *دکتر نقی ابراهیمی*، *دکتر مزیدی*، *دکتر شکیبا* و *دکتر سیدهاشم علوی* را نام برد [۵].

- **درمانگاه سمیعی:** این درمانگاه در سال ۱۳۴۵ به همت مرحوم *حاج احمد سمیعی* ساخته شد و شعب مختلف آن در سال‌های پس از انقلاب یکی پس از دیگری گشایش یافت؛ به‌گونه‌ای که تاکنون به ۱۰ درمانگاه در نقاط مختلف علی‌الخصوص محلات محروم و فقیرنشین همدان رسیده است. این درمانگاه در زمینی به مساحت ۴۰۰ متر بنا و از بهترین مصالح و طبق نقشه وزارت بهداری ساخته شده و ۱۴۲هزار تومان هزینه برداشته که کلیه آن را حاج احمد سمیعی پرداخت نموده است. حتی اثاثیه و لوازم و داروهای مورد احتیاج این درمانگاه را *آقای سمیعی* شخصاً و طبق دستور وزارت بهداری تهیه نموده است.

این خیر نیک‌اندیش در سال ۱۳۰۳ در همدان گام به عرصه گیتی نهاد و مدتی در قم به تحصیل دروس حوزوی پرداخت. پدر وی حاج ابراهیم از بازاریان و معتمدین همدان بود که به شغل آزاد اشتغال داشت و در امور خیریه نیز تلاش‌های زیادی انجام می‌داد. حاج احمد سمیعی نیز به تاسی از پدر خود این راه را ادامه داد و در سال ۱۳۴۵ اولین درمانگاه غیردولتی که تماماً با هزینه شخصی خود ساخته بود را تاسیس نمود و به همراه دیگر اعضای خانواده خود در راه‌اندازی و تجهیز آن تلاش‌های زیادی انجام داد. مرحوم حاج احمد سمیعی سرانجام در سال ۱۳۹۱ و در ۸۷ سالگی به دیدار حق شتافت. از دیگر خدمات ارزنده این خیر بزرگوار می‌توان به احداث

[Downloaded from aijrh.umsha.ac.ir on 2026-11-23]

موسسه خیریه سمیعی در عباس‌آباد چالوس و تاسیس مدرسه علمیه بانوان در تهران اشاره نمود.

مراسم افتتاح درمانگاه سمیعی در دی‌ماه ۱۳۴۵ طبق دعوت دکتر امیرشاهی رئیس بهداری همدان و با حضور حضرت *آیت‌الله آخوند ملاعلی معصومی همدانی*، آقای *دکتر مرشد* معاون وزارت بهداری و فرماندار کل و عده کثیری از شخصیت‌های مختلف برگزار شد (شکل ۱۱). از پزشکانی که در گذشته به همکاری با این درمانگاه پرداخته‌اند می‌توان به *دکتر سیدابوالفضل عظیم* رئیس اسبق سازمان نظام پزشکی همدان و *دکتر فیروز نعیمی* اشاره نمود.

شکل ۱۱. مرحوم آخوند *ملاعلی معصومی* در حال افتتاح درمانگاه سمیعی همدان در سال ۱۳۴۵ (عکس: از آرشیو شخصی *علی چلبی*)

– **درمانگاه خیریه مهدیه:** این درمانگاه در سال ۱۳۵۱ بنا به توصیه *آیت‌الله مدنی* و با همکاری خیرین، معتمدین و چند تن از پزشکان همدان تاسیس شد. *شهید آیت‌الله مدنی* توصیه نمودند که چون بیمارستان‌ها و امکانات درمانی همدان برای این شهر کفایت نمی‌کند و گاهی بیماران به‌دلیل کمبود امکانات فوت می‌کنند، به همین دلیل دستور ساخت درمانگاه مهدیه را صادر کردند که به مستضعفین خدمات‌رسانی کند. در اساس‌نامه درمانگاه هم بحث درمان رایگان یا حداقل تعرفه قید شده است. روزنامه ندای میهن در تاریخ ۲۰ خرداد ۱۳۵۱ در خصوص افتتاح اولین واحد درمانی تاسیس‌شده با شرکت مردم در همدان چنین آورده است: «از سه سال قبل، عده‌ای از نیکوکاران شهر مقدس مشهد اقدام به تاسیس اولین درمانگاه مهدیه در شهر مشهد نمودند که خوشبختانه اقدام خیر آنان مورد استقبال عموم واقع شد. اخیراً عده‌ای از همدانیان مقیم مشهد که در آن تشکیلات سهیم هستند، به همدان عزیمت و مشوق و محرکی برای تشکیل درمانگاه در همدان شدند و حتی حاضر شدند که کلیه مخارج درمانگاه را تقبل نمایند. آقایان *حاج قاسم همدانی* و *حاج محمد ابراهیم مقدسی* دو نفر از همدانیان نیکوکار مقیم تهران حاضر شدند که کلیه هزینه مربوط به درمانگاه را از قبیل دارو و مخارج پرسنلی بپردازند.».

زمین مورد نیاز برای احداث درمانگاه را که ۴۰۰متر مربع بوده است، *آیت‌الله حاج سیدمحمد جلالی همدانی* که در آن زمان در مشهد مقیم بوده اهداء نموده است. *آقایان حاج احمد سمیعی* (بانی درمانگاه سمیعی) مبلغ ۱۰۰هزار ریال و *آقای فتح‌الله ایرانی* مبلغ ۶۰۰ هزار ریال از طرف *آیت‌الله آخوند ملاعلی معصومی* به درمانگاه اختصاص داده‌اند. این درمانگاه در ابتدا تحت ریاست و سرپرستی سرهنگ دکتر سیدفخر شفائی که پزشک نظامی بوده، اداره می‌شده است. از خیرین و بانیانی که از آغاز تا کنون در درمانگاه مهدیه خدمت کرده‌اند می‌توان: آقایان *حجازی*، *مرحوم برقعی*، *شهید حق‌گویان*، *مرحومان برادران طهوری*، *مرحوم حاج حسن خلیلی*، *مرحوم گوهریان*، *مرحوم دادگر*، *آقای صمدزاده*، *حاج علی همراه*، مرحوم *دکتر پژوهنده*، مرحوم *دکتر معزّ*، مرحوم *دکتر حوائجی*، *دکتر فروغی*، *دکتر محمدعلیزاده* و غیره را نام برد (شکل ۶). این درمانگاه اکنون گسترش یافته و دارای بخش‌های مختلفی همچون دندانپزشکی، اعصاب، سونوگرافی، رادیوتراپی، ارتوپدی و غیره است و *دکتر حسین مسچی* به‌عنوان مدیر عامل درمانگاه به دستگیری از نیازمندان و کمک به آنان می‌پردازد[۵].

شکل ۶. از راست: *حاج خیرالله خلیلی*، *آقای رحمانی*، *حاجی خان بکایی* (بانی بیمارستان امیرالمومنین اسدآباد)، *تقدیری*، *عیسی خان نوذر*، *منصور شهبازی* (عکس: از آرشیو شخصی *مهدی آزادی*)

– زایشگاه مکاره‌چی (فاطمیه): در سال ۱۳۵۴ در زمینی که توسط جناب آقای حاج محمدعلی مکاره‌چی وقف شده بود، با حمایت‌های مالی آقای *مهدی مکاره‌چی* (شکل ۵) برادرزاده ایشان، ساختمان طبقه اول این بیمارستان تحت عنوان زایشگاه مکاره‌چی شروع به احداث شد و عصر روز پنجشنبه سوم مهرماه ۱۳۵۴ که مصادف با هجدهم ماه رمضان بود، *حاج محمدعلی مکاره‌چی* بزرگ خاندان *مکاره‌چی* با حضور استاندار همدان و نمایندگان مجلس شورای ملی و جمعی از بزرگان شهر، کلنگ ساختمان یک زایشگاه بزرگ و مجهز را به زمین زدند و عملیات ساختمانی آن بلافاصله با سرعت آغاز شد. این زایشگاه در زمینی به وسعت ۶۰۰۰ متر ساخته شد. مساحت زیربنای این ساختمان ۱۷۵۰متر و هزینه آن در آن زمان بالغ بر سه و نیم میلیون تومان بوده است که نقداً از طرف خاندان مکاره‌چی پرداخت شده است. زایشگاه در ابتدای کار دارای ۳۰ تخت بوده و قابل توسعه به ۶۰ تختخواب بوده است و در آغاز کار، سالیانه بین پنج تا ده هزار زایمان بهداشتی بدون خطر را انجام می‌داده است [۱۲].

مرحوم مهدی مکاره‌چی در سال ۱۲۹۳ در شهر همدان چشم به جهان گشود. وی به‌دلیل علاقه وافر به زادگاهش و برخورداری از روحیه خدمت در طول عمر با برکت خود منشاء خدمات فراوانی

[Downloaded from aijrh.umsha.ac.ir on 2026-11-23]

شکل ۵. مرحوم مهدی *مکارەچی* سرمایه‌دار و خیر همدانی، بانی بیمارستان‌های فاطمیه و شهید بهشتی (زایشگاه و هتل مکاره‌چی سابق؛ عکس: از آرشیو سازمان اسناد و کتابخانه ملی مدیریت غرب کشور)

برای شهروندان همدانی بود که از آن جمله می‌توان به ساخت بیمارستان فاطمیه (زایشگاه مکاره‌چی سابق) اشاره کرد. مرحوم *مکارەچی* علاوه بر اقدامات عمرانی نظیر بنیانگذاری کارخانه شیشه، باشگاه سوارکاری و پیست اسکی در فعالیت‌های فرهنگی و مذهبی هم پیشگام بود و کمک به ساخت و تجهیز مساجد میرزا تقی، مهدیه همدان و اهدای زمین به‌منظور احداث مسجد امام خمینی سعیدیه از جمله این فعالیت‌هاست. وی در سال ۱۳۵۲ ساختمان فعلی بیمارستان شهید بهشتی را به‌منظور استفاده با کاربری هتل بنیان نهاد. با وقوع انقلاب اسلامی مرحوم مکاره‌چی به کانادا مهاجرت نمود و ساختمان هتل در اختیار بنیاد مستضعفان قرار گرفت و سپس به‌منظور استفاده بیمارستانی و توان‌بخشی به سازمان بهزیستی کشور و دانشگاه علوم بهزیستی و توان‌بخشی تهران واگذار شد. مرحوم *مکارەچی* در سفری که در اواخر دهه ۸۰ به همدان داشت، بازدیدی از بیمارستان داشته و از اینکه در مرکزی که وی بنیان نهاد خدمات بیمارستانی و پزشکی به مردم و دردمندان ارایه می‌شود، اظهار خرسندی و رضایت نمود. آن مرحوم پس از بازگشت از این سفر در تاریخ ۳۰ مرداد ۱۳۸۷ در کانادا بدرود حیات گفت.

اسدآباد

پیش از پرداختن به تنها مرکز خیریه درمانی اسدآباد که به اهتمام و پیگیری مرحوم *بکائی* تاسیس شده است، اشاره خواهیم داشت به موقوفات *عبدالحسین میرزا فرمانفرما* در سه روستای چشمه‌بید، گنبله و نجف‌آباد (قلعه چقا) از دهات اسدآباد با نیت درمانی وقف شده‌اند. طبق وصیت مرحوم *فرمانفرما* در سال ۱۳۱۵، مقرر شد که نیمی از درآمد حاصله از سه روستای فوق، صرف هزینه‌های بیمارستان فیروزآبادی واقع در شهرری شود. خواسته واقف تا سال ۱۳۵۲ به اجرا درآمده و پس از مدتی بنا به دلایلی متوقف شد، اما پس از پیروزی انقلاب با پیگیری مسئولین بیمارستان مجدداً به جریان درآمده و تا به امروز در حال اجراست. به جهت اینکه موضوع مورد بررسی در این مقاله، خیریه‌های درمانی در استان همدان است و در آمد حاصله از موقوفه مذکور در جایی خارج از استان همدان مصروف شده است، لذا از توضیحات بیشتر در این مورد پرهیز شده و صرفاً برای آشنایی خوانندگان محترم با پیشینه اقدامات خیریه درمانی در اسدآباد، بدان اشاره‌ای کوتاه شد؛ چرا که بحث در رابطه با اقدامات عام‌المنفعه شاهزاده فرمانفرما که بسیاری از نقاط ایران از آن سود جسته و بهره‌مند شده‌اند و نیازمند تحقیقات گسترده‌تری است، در این مقال نمی‌گنجد.

- **بیمارستان پنجاه تختخوابی مرحوم *بکائی* (امیرالمومنین):** *بکائی* از خیرین و واقفین معاصر در اسدآباد است که در سال ۱۳۶۲ چشم از جهان فروبست. از فعالیت‌های عام‌المنفعه وی می‌توان به واگذاری بخش قابل توجهی از زمین استادیوم ورزشی اسدآباد در سال ۱۳۴۶ و هزینه ساخت آن در سال ۱۳۵۹ اشاره کرد. همچنین مرحوم *بکائی* درآمد حاصله از پمپ بنزین (موقوفه بکایی) و نفتخانه خیابان صاحب‌الزمان (ع) در اسدآباد را وقف برگزاری ۱۳ شب روضه سیدالشهداء (ع) در مسجد صاحب‌الزمان و تقبل هزینه‌های درمانی بیماران نیازمند در بیمارستان امیرالمومنین نموده است. تعمیر ساختمان اولیه مسجد صاحب‌الزمان و احداث دوباره آن از دیگر خدمات ایشان است[۱۳]. در سال ۱۳۵۱ تعدادی از خرده مالکین و کشاورزان اسدآباد قطعه زمینی را به مساحت ۲۰۳۰۰متر مربع واقع در قسمت جنوب شرقی اسدآباد (بلوار ۲۲ بهمن کنونی) به جهت ساخت بیمارستان که تا آن زمان در اسدآباد وجود نداشت، به جمعیت شیر و خورشید اهدا نمودند. در نامه‌ای که *دکتر هوشنگ جمالی* قائم مقام جمعیت شیر و خورشید اسدآباد در آن دوران، در تاریخ ۲۰ تیرماه ۱۳۵۳ به *دکتر خطیبی* مدیرعامل وقت جمعیت شیر و خورشید سرخ ایران مرقوم نموده است، در خصوص درخواست تاسیس بیمارستان در اسدآباد چنین آمده است: «... ضمن تشکر از راهنمایی‌های ارزنده جنابعالی به‌منظور پیشرفت شیر و خورشید سرخ، اینک مردم نیکوکار اسدآباد قطعه زمینی به مساحت ۲۰۳۰۰متر مربع که دارای پلاک ۶۶/۲ اصلی، واقع در بهترین نقطه شهر در مسیر بلوار همدان به کرمانشاه واقع است را برای احداث بیمارستان به جمعیت شیر و خورشید سرخ اسدآباد واگذار نموده‌اند. استدعا می‌نماید امر و مقرر فرمایید نسبت به احداث ساختمان آن اقدام مقتضی به عمل آید». پس از گذشت سه سال و اجرایی‌نشدن عملیات ساخت‌وساز بیمارستان که هر بار بنا به دلایلی به تعویق می‌افتاد و مانع از شروع عملیات مذکور می‌شد، در تاریخ ۱۳۵۴/۱۱/۱۹ مرحوم *محسن خان بکائی* که در آن زمان مدیرعامل وقت جمعیت شیر و خورشید اسدآباد بوده است، طی نامه‌ای گلایه‌آمیز به تیمسار سرلشکر دادستان، مشاور محترم جمعیت مرکزی شیر و خورشید سرخ ایران، ضمن ابراز نگرانی از بابت تاخیر در عملیات ساخت بیمارستان مذکور چنین می‌نویسد: «احتراماً قریب سه سال است که مقدار ۲۱۰۰۰متر مربع زمین از طرف افراد خیر برای احداث بیمارستان به جمعیت شیر و خورشید سرخ واگذار شده و بارها اهالی از این جمعیت، تقاضای شروع کار ساختمانی بیمارستان را داشته که مراتب به اطلاع اداره ساختمان

[Downloaded from aijrh.umsha.ac.ir on 2026-11-23]

و جمعیت مرکزی رسیده، ولی متاسفانه نمی‌دانم به چه علت، اقدامی در این مورد به عمل نیامده، خواهشمند است دستور فرمایید تا سریعاً نسبت به احداث بیمارستان مذکور اقدام نمایند و تا شروع کار ساختمانی بیمارستان نیز دستور فرمایید چند تختخواب برای بیماران و مجروحین اورژانس در این جمعیت دایر شود که لااقل بیماران و مصدومین یا زنان زائو از درمان اولیه استفاده نمایند و برای مرکز اداری و امداد دستور فرمایید یا محلی مناسب اجاره شود یا در گوشه‌ای از محوطه وسیع جمعیت اقدام به ساختن چند باب اتاق شود... ». از اواخر سال ۱۳۵۶ قرارداد احداث بیمارستان ۵۰ تختخوابی بکایی در زمین متعلق به شیر و خورشید و با کمک‌های مالی و هزینه اجرایی *مرحوم حاجی خان بکائی* (*پدر مرحوم محسن خان بکائی*) از افراد خیر و نیکوکار این شهر، منعقد و مدت انجام کار از اول فروردین ۱۳۵۷ لغایت آذرماه همان سال به مدت ۹ ماه مقرر شد. اما به‌دلیل مشکلات پیش‌آمده در طول روند ساخت بیمارستان و بعداً وقوع انقلاب اسلامی و وضع بد بازار، پروژه ساخت بیمارستان به درازا انجامید. این بیمارستان در سال ۱۳۵۹ با چند اتاق و تجهیزات اندک شروع به کار نمود و در نهایت در سال ۱۳۶۴ با نام بیمارستان امیرالمومنین رسماً فعالیت خود را آغاز نمود.

کبودرآهنگ:

- درمانگاه موقوفه *امیرنظام قراگوزلو*: عمارت یا قلعه امیرنظام در زمینی حدود ۲۵ هزار مترمربع در داخل محوطه کنونی مرکز بهداشت کبودرآهنگ، این قلعه از سه قسمت اندرونی، بیرونی و حصار طویله تشکیل شده بود. ساختمان اندرونی، همان قلعه اصلی یا سکونتگاه *امیرنظام* و حصار طویله، محل نگهداری احشام و اسب‌ها بود. ساختمان بیرونی شامل دو قسمت مجزا از هم برای انجام امور اداری املاک، کشاورزی، بایگانی و غیره بود که بعد از فوت امیرنظام مدت‌ها در اختیار پزشکان متعددی قرار داشت و مجاناً بیماران را معالجه می‌کردند. این قسمت تا سال ۱۳۶۴ پا برجا بود. بعد از مرگ *حسینقلی خان قراگوزلو (امیرنظام)* در سال ۱۳۳۱ طبق وصیت وی بخشی از اندرونی قلعه اربابی به درمانگاه تبدیل شد و *دکتر محسنی آذر* با پشتوانه مالی موقوفه *امیرنظام* به‌عنوان پزشک و مسئول درمانگاه به مداوای رایگان بیماران پرداخت و فعالیت‌های بسیار زیادی در زمینه ارتقای آگاهی‌های بهداشتی مردم و بهداشتی‌نمودن مراکز عمومی انجام داد[۵].

روزنامه ندای میهن در تاریخ ۱۳۳۸ راجع‌به موقوفه امیرنظام آورده است: «این درمانگاه توسط *مرحوم امیرنظام قراگوزلو* ساخته شده و هم اکنون ورثه ایشان این بیمارستان و درمانگاه را که در کبودرآهنگ واقع است از حیث دکتر و دارو و وسایل، اداره نموده و مخارج آن را می‌پردازند. این درمانگاه خدمات موثری تاکنون به ساکنین بخش کبودرآهنگ و قراء اطراف نموده است»[۸]. با فوت *امیرنظام*، *سپهبد فرج‌الله آق‌اولی* به‌عنوان قیم وراث و نماینده قانونی آنها به اداره املاک او پرداخت. حضور *دکتر محسنی آذر* در کبودرآهنگ دیری نپایید و او علی‌رغم خدمات بسیار زیادش، در جریان دعوای بین دو گروه موقوفه‌خواه و مخالفان اجرای کامل وقف‌نامه به‌خاطر حمایت از موقوفه‌خواهان و درافتادن با *سپهبد آق‌اولی*، قیم فرزندان امیرنظام که با اجرای کامل وقف‌نامه مخالفت می‌نمود از منطقه اخراج شد[۱۴]. بعد از *دکتر محسنی آذر* پزشکان دیگری به کبودرآهنگ آمدند که از آن جمله می‌توان به دکتر *امین‌الله مرزبان*، *دکتر قوامی*، *دکتر سبحان* و *دکتر جبارنیا* اشاره نمود. با ورود این پزشکان و کمک مالی دولت و عایدات موقوفه، بهداری شهر رونق بیشتری گرفت. درمانگاه مذکور تا حدود سال ۵۰-۱۳۴۹ دایر بود تا اینکه بهداری دولتی شهر تاسیس شد و ابزار پزشکی و وسایل بهداری موقوفه را تحویل گرفت و از طرف دیگر به‌خاطر تاسیس پایگاه هوایی شاهرخی تعدادی از پزشکان برای خدمت در این پایگاه مأمور شدند و کار طبابت شهر سر و سامان بیشتری گرفت. پس از مدتی کلیه املاک وراث و ساختمان مسکونی امیرنظام که در نوع خود بنا و باغی کم‌نظیر بود و می‌توانست به‌عنوان جاذبه گردشگری مورد بهرهبرداری قرار گیرد، در اوایل دهه ۶۰ خورشیدی برای اجرای وقف‌نامه و ساختن بنای بیمارستان توسط چند تن از افراد محلی تخریب شد[۱۴].

امیرنظام قراگوزلو ملقب به *امیرنظام دوم* در سال ۱۲۶۱ در شهر همدان به دنیا آمد. در زمان نخست‌وزیری ناصرالملک به حکومت استان کرمانشاه منصوب شد. در زمان نخست‌وزیری *فتح‌الله سپهدار رشتی*، به وزارت جنگ منصوب شد و توانست در دو دوره نخست‌وزیری *سپهدار رشتی* این سمت را حفظ نماید. وی سپس به حکومت همدان منصوب شد. در زمان حکومت *رضاخان*، مدتی ریاست تشریفات سلطنتی کاخ شاه پهلوی را به عهده داشت. سپس در سال ۱۳۱۸ به اروپا رفت و مدتی نیز مستشار افتخاری سفارت ایران در پاریس شد. *امیرنظام قراگوزلو* در سال ۱۳۳۱ و سن ۷۰ سالگی، در کشور فرانسه از دنیا رفت. *حسینقلی قراگوزلو* یکی از ملاکین و سرمایه‌داران بزرگ زمان خود بود. وی قبل از وفاتش حدود ۵۴ پارچه آبادی را وقف امور خیریه کرد تا منحصراً به مصرف ساختن بیمارستان و مدرسه برسد، ولی بر اثر ظهور مدعیان و مداخله دیگران، دو ثلث آنها به وراث صغار تعلق یافت. *امیرنظام* هنگام مرگ ۴۸ میلیون تومان پول نقد و مقادیر زیادی سکه و جواهر و فرش داشت که معلوم نشد چه کسی آن‌ها را تصرف نمود[۱۵]. (شکل ۳).

شکل ۳. شادروان *حسینقلی نظام قراگوزلو* ملقب به *امیرنظام* واقف موقوفه امیرنظام کبودرآهنگ

[Downloaded from aijrh.umsha.ac.ir on 2026-11-23]

ملایر

– **بیمارستان فخریه:** همان‌طور که پیش‌تر گفته شد، نخستین بیمارستان ملایر توسط *سیف‌الدوله* در این شهر احداث شد (شکل ۷). اما وجود این بیمارستان که تا آن روزگار تنها بیمارستان ملایر بود، جوابگوی نیاز بیماران نبود و کمبود بیمارستانی مجهز با امکانات بهتر در این شهرستان احساس می‌شد. تا اینکه در سال ۱۳۱۷ پی‌ریزی بیمارستان مجهزی که در منطقه جزو کم‌نظیرترین مراکز بهداشت و درمان بود توسط *سکینه ترکمان سهرابی (فخرالحاجیه)* در ملایر آغاز شد و در سال ۱۳۲۲ بیمارستان فخریه ملایر با ظرفیت ۱۲۲ تخت ثابت به بهربرداری رسید که تاکنون جان هزاران نفر را از خطر مرگ نجات داده و همچنان در زمره فعال‌ترین مراکز درمانی این شهرستان قرار دارد[۱۶].

فخرالحاجیه (شکل ۲) در دهستان آورزمان ملایر متولد شد. در نتیجه اداره‌نمودن املاک و مستغلاتی که از پدر به ارث برده و اصالت خانوادگی برایش ایجاد کرده بود و حشر و نشر فراوانی که با جامعه و اقشار مختلف یافته بود، از وی انسانی آگاه و روشن به مسائل اجتماعی ساخته بود. وی در دوران تشرف به حج به‌خاطر خدمات نیکوکارانه‌اش به *فخرالحاجیه* لقب یافت. وی نخستین مدرسه دخترانه را در ملایر با نام (مدرسه فخریه) در سال ۱۳۰۶ از اموال شخصی خود بازگشایی کرد و این اولین گامی بود برای ورود بانوان ملایر به عرصه اجتماع. *بانو فخرالحاجیه* پس از تاسیس مدرسه، تصمیم به احداث بیمارستان گرفت که کمبود آن در ملایر آن روزگار احساس می‌شد. این بیمارستان که پس از مرگ وی آغاز به کار نمود «بیمارستان فخریه» نام گرفت. وی سرانجام در ۲۹ شهریور ۱۳۲۳ در سن ۸۷ سالگی رخت از جهان بر بست و آرامگاه وی و همسرش شادروان *حاج حسین خان ترکمان سهرابی* در ضلع جنوب غربی بیمارستان فخریه واقع است که به‌علت تعریض خیابان در پیاده‌رو خیابان قرار گرفته و حصار آهنی محقری آرامگاه را احاطه کرده است[۱۶].

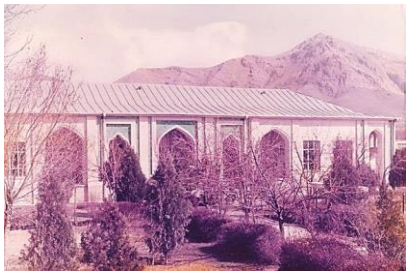

شکل ۷. بیمارستان فخریه ملایر که توسط مرحوم سکینه خانم ترکمان سهرابی در سال ۱۳۲۲ ساخته شد (عکس: از کتاب کارنامه ملایر)

دمق

– بیمارستان *زهرا زاهدی*: این بیمارستان ۱۲ تختخوابی در سال ۱۳۲۷ توسط *سپهبد فضل‌الله زاهدی* (شکل ۸) و بنا به وصیت مرحومه زهرا زاهدی مادر وی در قصبه دمق احداث و به نام وی نام‌گذاری شده است و سالیانه کمک‌های موثری از طرف وی برای اداره امور درمانگاه پرداخته می‌شده است.

شکل ۲. مرحومه *فخرالحاجیه خانم بانی* و واقف خیر بیمارستان فخریه ملایر (عکس: از کتاب کارنامه ملایر)

در این بیمارستان جمعاً ۸ نفر بهدار و پرستار و خدمه مشغول خدمت بودند که بیماران را معالجه و مرضی سخت را به وسیله آمبولانس مخصوص درمانگاه به شهر منتقل می‌نمودند. جمع آمار مراجعین این درمانگاه ماهیانه به‌طور متوسط ۳۰۳ نفر است که از دارو و درمان مجانی استفاده می‌کنند[۵]. این بیمارستان که در داخل قلعه *فضل‌الله زاهدی* در دمق واقع بوده است، پس از انقلاب اسلامی و در سال ۱۳۵۸ هم قلعه و هم بیمارستان توسط مردم تخریب شده و تجهیزات و وسایل قلعه و بیمارستان به یغما می‌رود. چندی بعد بر روی خرابه‌های بیمارستان مزبور درمانگاه جدیدی احداث می‌شود که اکنون آثاری از دیواره‌های قلعه در شهر دمق باقیمانده است[۵].

فضل‌الله زاهدی در قسمتی از نامه به فرزندش *اردشیر*، در تاریخ سوم آذر ۱۳۳۳ در رابطه با این بیمارستان چنین می‌نویسد: «... مریضخانه (بیمارستان) *زهرا زاهدی* در دمق خیلی خوب شده، آن‌ها که دیدند گفتند در همدان به این خوبی مریضخانه نیست، اتفاقاً یک دکتر بسیار خوب پیدا کردم که اهالی خیلی از او راضی هستند. امسال از ۵ ماه پیش، ۶ هزار مریض معالجه شده. مردم خیلی راضی هستند، اما خیلی هم خرج کرده‌ام. برای بیمارستان چراغ برق، یخچال، حتی رادیو فرستاده‌ام. به قدر پنج، شش‌هزار تومان دیگر خرج دارد که بهترین بیمارستان شود...»[۱۷].

شکل ۸. سپهبد *فضل‌الله زاهدی* (نفر وسط دارای یونیفرم نظامی) در بیمارستان زهرا زاهدی دمق اواخر دهه ۲۰ (عکس: از آرشیو شخصی *منوچهر عبادی*)

اولین پزشکی که در این درمانگاه مشغول به کار شد *دکتر بهبود* نام داشت که اهل قفقاز بود و به‌دلیل هم‌زبان‌بودن (زبان ترکی) با اهالی دمق از این پزشک برای طبابت در این بیمارستان دعوت به

[Downloaded from aijrh.umsha.ac.ir on 2026-11-23]

همکاری شده بود. *دکتر قوامی*، *دکتر میرهوشنگ گلگون* و *دکتر سهیل* (تبعه پاکستان) نیز در طول سالیان مختلف در این بیمارستان به فعالیت پرداخته‌اند (شکل ۹).

شکل ۹. از راست به چپ: *میرزا آقا بصیری*، *دکتر قوامی*، *دکتر بهبود* در بیمارستان *زهرا زاهدی* دمق، دهه ۴۰ (عکس: از آرشیو شخصی محمدجعفر بصیری)

– درمانگاه قروه درجزین: این درمانگاه بنا به وصیت *مرحوم صارم اصلانی* با هزینه وی ساخته شد و در سال ۱۳۳۷ طی مراسمی افتتاح و تحویل سازمان شاهنشاهی داده شد[۸].

– درمانگاه روستای فارسینج: این درمانگاه توسط آقای *سالار خزاعی* مالک آنجا ساخته شده و دارای دکتر و خدمه کافی بوده و ماهیانه ۶۰۰ نفر را معالجه و داروی رایگان می‌داده است[۸].

– درمانگاه روستای غِینَرجه: این درمانگاه در سال ۱۳۳۸ توسط *نصرت‌الله‌خان زمانی* مالک و خان قریه غینرجه ساخته شده و شامل ۲۰ تختخواب و طبق برنامه و نقشه موجود از هر جهت مجهز و تکمیل بوده است[۵].

بحث

همان‌طور که در این پژوهش بدان پرداخته شده است، امور خیریه و عام‌المنفعه از دیرباز در ایران وجود داشته است و در اشکال مختلفی نمود پیدا کرده است که قدیمی‌ترین شکل آن به‌صورت وقف رایج بوده است. خیریه‌های درمانی در همدان سنت دیرپایی محسوب می‌شود؛ چرا که همان‌طور که پیش‌تر از آن سخن به میان آورده شد، بیمارستان ساخته‌شده توسط خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی اولین خیریه درمانی و نخستین حرکت عام‌المنفعه در جهت بهبود اوضاع پزشکی در این منطقه بوده است. قرن‌ها بعد اما، فرزندان و خیران نیکوخصال این دیار به تاسی از پیشینیان خود، گام در راهی نهادند که سود و منفعت آن تا سال‌ها پس از مرگ آنان، مردم این دیار را بهره مند نموده است. آنان با هدف کاهش بخشی از مشکلات جامعه درمانی آن روزگار همدان دست به اقداماتی در این زمینه زدند.

در طول دوران پهلوی خیریه‌های درمانی بسیاری توسط افراد مختلفی در همدان و سایر نقاط استان ایجاد شد؛ گذشته از اقداماتی که در در دوران پهلوی اول توسط افرادی نظیر *حاج محمد نراقی* در همدان و *فخرالحاجیه خانم* در ملایر صورت گرفت. در سال‌های ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۰ در حوزه درمان استان همدان فعالیت چشمگیری را شاهد نیستیم و تاسیس مریضخانه نراقی همدان و بیمارستان فخریه ملایر از اقدامات انجام شده در این دوران است. اما دهه‌های ۲۰ تا ۴۰ خورشیدی نقطه اوج فعالیت‌های خیرخواهانه با اهداف درمانی بوده است و بیشترین خیریه‌های درمانی استان همدان در این دوران پایه‌ریزی شده‌اند (جدول ۱).

جدول ۱. ترتیب تاریخی شکل‌گیری خیریه‌های درمانی استان همدان در طول دوران پهلوی (۱۳۰۴ تا ۱۳۵۷ خورشیدی)

سال (خورشیدی)	نام خیریه	شهر احداث
۱۳۰۴ تا ۱۳۲۰ش	مریضخانه نراقی	همدان
	بیمارستان فخریه	ملایر
۱۳۲۰ تا ۱۳۴۰	درمانگاه یک شیر و خورشید	همدان
	بیمارستان زهرا زاهدی	دمق
	درمانگاه بهاءالملک	همدان
	درمانگاه امیرنظام	کبودرآهنگ
	بیمارستان زنان شیر و خورشید	همدان
	درمانگاه قروه درجزین	دمق
	درمانگاه روستای فارسینج	دمق
	درمانگاه روستای غِینَرجه	دمق
۱۳۴۰ تا ۱۳۵۷	درمانگاه سمیعی	همدان
	درمانگاه مهدیه	همدان
	زایشگاه مکارچی	همدان
	بیمارستان مرحوم بُکائی	اسدآباد

به‌زعم نگارندگان در این دوران، نه تنها همدان بلکه کل کشور در حال گذار از دوران پس از جنگ جهانی دوم بوده است. حوادث پس از جنگ جهانی دوم نظیر بحران بیکاری، قحطی و گرسنگی، بلوای نان، خودمختاری آذربایجان، اعلام جمهوری در مهاباد، ملی‌شدن صنعت نفت و وقایع پس از آن، وقوع کودتای ۲۸ مرداد، همه و همه دست به دست هم داد تا مانع از آن شود که مسئولین و دولت‌مردان در طول این سال‌ها توجه کافی و وافی به امر بهداشت و درمان در کشور داشته باشند. در این دوران، بیشتر توجه دولت‌های رأس کار، معطوف به امور سیاسی کشور بوده و از نظر سردمداران و دولت‌مردان وقت کشور حوزه سلامت در اولویت‌های بعدی قرار داشت و استان همدان نیز از این قاعده مستثنی نبوده است[۵].

در سال‌های پیش از انقلاب شاه و مردم (انقلاب سفید) دستگاه بهداشتی کشور برای رساندن امکانات درمانی و بهداشتی به شهرها و روستاها نتواسته بود موفق عمل کند؛ هزینه‌های سنگین درمان، مشکل در دسترسی به دارو و غیره از جمله مشکلات حوزه بهداشت و درمان در آن روزگار بوده است. همچنین در این دوران، امور بهداشتی و درمانی نه‌تنها در رأس امور دولت قرار نمی‌گرفت، حتی در برخی مواقع در برنامه‌های دولت اصلاً ذکر نمی‌شد. همین امر گاهی صدای جراید و وکلای مجلس شورای ملی را در می‌آورد، به‌طوری که *دکتر فلسفی* در نطق خود در مجلس چهاردهم از دولت

[Downloaded from aijrh.umsha.ac.ir on 2026-11-23]

حکیم‌الملک بابت بی‌توجهی به اوضاع بهداشتی و درمانی کشور انتقاد نموده است[۱۸]، دولت‌ها نیز نداشتن بودجه و در اولویت‌بودن کارهای دیگر را مسبب اصلی نرسیدن به امور بهداشتی می‌دانستند[۱۸]. طبق نتایج به‌دست‌آمده، در دهه ۲۰ خورشیدی، همدان تنها دارای دو بیمارستان بود که عبارت بودند از بیمارستان آمریکایی (مسیحی) که به همت گروه‌های مسیونری ساخته شده بود و دیگری بیمارستان پهلوی بود که تنها بیمارستان دولتی در آن دوران محسوب می‌شد و طبیعتاً نیازهای بهداشتی-درمانی مردم این دیار را برآورده نمی‌نموده‌اند.

در این هنگام بود که برخی از افراد نیکوکار همدان که اغلب آنها از بازاریان و تجار خوشنام همدان بودند، خود وارد میدان شدند و تصمیم گرفتند ضعف و کاستی‌های دولت در عدم توجه به وضع بهداشت و درمان این شهر را تا حدودی جبران کنند و اقدام به تاسیس مراکز درمانی با هزینه شخصی خود نمودند. اکثر قریب به اتفاق آنان، فعالیت‌های خود را با عضویت در موسسات خیریه‌ای نظیر شیر و خورشید که آن زمان تازه در همدان شکل گرفته بود، انجام می‌دادند. به‌دلیل اینکه رسالت این سازمان کمک به افراد نیازمند و تهی‌دست در همه زمینه‌ها اعم از بهداشت، درمان، آموزش، خوراک، پوشاک و مشارکت در کمک‌رسانی در مواجهه با بلایای طبیعی و غیرطبیعی بود، توانست بسیاری از معتمدین، صاحب‌منصبان و حتی تحصیلکردگان را به خود جذب بنماید. در دوره‌های بعدی نیز شاهد فعالیت‌هایی از این دست هستیم، اما همان‌طور که اشاره شد، به حدت و شدت دوره مذکور نبوده است. با ورود به دهه ۳۰ خورشیدی و تصویب برنامه عمرانی ۷ساله دوم در هشتم اسفند ۱۳۳۴ توسط مجلس شورای ملی بخش قابل توجهی از نیازهای رفاهی و بهداشتی جامعه ایران از طریق اقداماتی چون ساخت مراکز بهداشتی، تامین لوازم و تجهیزات بهداشتی، طرح‌های شهرسازی، کمک به سازمان‌های بهداشتی و آموزش تامین شد. بر طبق این مصوبه، اصلاح امور بهداشت عمومی و انجام هرگونه عملیاتی برای عمران کشور و بالابردن سطح فرهنگ و زندگی افراد و بهبود معیشت عمومی از طریق توجه به حوزه‌های بهداشت، فرهنگ و احداث تاسیسات عام‌المنفعه در دستور کار قرار گرفت[۱۹]. از خیریه درمانی این دوره، «درمانگاه موقوفه اعتمادیه» در همدان و «درمانگاه موقوفه امیرنظام» در کبودرآهنگ را می‌توان نام برد که در اوایل دهه ۳۰ با هدف تامین نیازهای دارویی و درمانی طبقه فرودست جامعه وقف شد و نقش بسزایی را در دوران خود ایفا نمودند که تا به امروز نیز به رسالت خود همچنان ادامه داده‌اند. در این دهه در همدان نیز مانند سایر شهرهای ایران، بیمارستان شیر و خورشید توسط این جمعیت ساخته شد. این بیمارستان چند سال بعد یعنی در سال ۱۳۳۷ به همت دکتر وزیری و به‌دلیل کمبود امکانات و نبود بیمارستان تخصصی برای بانوان توسط جمعیت شیر و خورشید تجهیز و به بیمارستان تخصصی زنان تبدیل شد و «بیمارستان زنان شیر و خورشید» نام گرفت[۵].

طی سال‌های ۱۳۵۷-۱۳۴۰ دولت در حوزه بهداشت و درمان نیز به سوی ایجاد موسسات کلان، برای هدایت موسسات خرد، نظیر بیمارستان‌ها و درمانگاه‌ها در شاخه‌های تخصصی اقدام کرد. از سال ۱۳۵۱ امور درمانی کشور از وزارت بهداری به جمعیت شیر و خورشید واگذار شد، که این امر باعث پررنگ‌شدن نقش این جمعیت، در امور بهداشتی و درمانی کشور از این تاریخ به بعد شد. همچنین طی دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ نیازهای بهداشتی و درمانی تازه‌ای پدید آمد که تا پیش از این موسسات تخصصی برای پیشگیری، درمان و پژوهش پیرامون آنها وجود نداشت. از آنجا که آسیب‌های این بیماری‌های جامعه را با دشواری مواجه می‌کرد، لزوم تاسیس نهادها و موسسات درمانی جدیدی مطرح شد که باز هم خیرین همدانی در کنار مراکز دولتی اقدام به راه‌اندازی خیریه‌هایی نمودند که در کنار مراکز دولتی به افراد بی‌بضاعت خدمات بهداشتی درمانی ارایه دهد. از این حیث در استان همدان در این دهه تاسیس مراکز درمانی و آموزشی در رأس کار قرار گرفت و فزونی یافت. تاسیس «درمانگاه سمیعی» به هزینه شخصی حاج احمد سمیعی، «زایشگاه مکاره‌چی» به همت حاج مهدی مکاره‌چی و عموی وی، همچنین «درمانگاه مهدیه» به توصیه آیت‌الله شهید مدنی و مذهبیون همدان و «بیمارستان بُکائی» اسدآباد از یادگاران ماندگار این دوران هستند[۵].

یکی از نکاتی که باید بدان اشاره نمود، این است که خیریه‌های درمانی استان همدان یا وقفی بوده‌اند یا غیروقفی. با توجه به اینکه موقوفات درمانی با هدف جبران کمبودهای مردم در حوزه بهداشت و درمان ایجاد شده‌اند، اما هدف اصلی واقف از وقف آن انحصاری نمودن بنای مذکور جهت اجرای کامل نیت وی بوده است. همچنین این کار مانع از دست‌اندازی سودجویان و فرصت‌طلبان به اموال و املاک واقفین و خیرین پس از مرگ آنان می‌شد؛ چرا که وقف دارای ساختار فقهی و حقوقی خاصی بود که به سادگی امکان دخل و تصرف غیر در آن وجود نداشت و اثر آن تا ابد پابرجا بود.

در خیریه‌های درمانی غیروقفی این قوانین وجود نداشت و خیرین و نیکوکاران به هر صورت و هر شکلی که می‌خواستند در این راه مساعدت می‌نمودند. البته در گونه غیروقفی خیریه‌های درمانی، گاه پیش می‌آمد که پس از مرگ بانی آن، فعالیت مرکز تضعیف شده یا رو به انحلال می‌رفت. از دیگر افرادی که اقدام به ایجاد مراکز درمانی نموده‌اند، مالکان و خوانین روستاها بوده‌اند و در برخی در روستاهای تابعه همدان در این دوران شاهد درمانگاه‌های هستیم که با هزینه شخصی و کمک‌های مالی مالک روستا ایجاد شده که تا پیش از آن روستای مذکور از نعمت داشتن مرکز بهداشتی و درمانی محروم بوده است.

نگارندگان در راه دستیابی به اطلاعات و داده‌های مورد نیاز این پژوهش با برخی محدودیت‌ها و دشواری‌ها نیز مواجه بوده‌اند. از جمله این دشواری‌ها می‌توان به کمبود و قلت برخی منابع اشاره نمود، چرا که بسیاری از فعالیت‌های خیرین و خیریه‌های درمانی

[Downloaded from aijrh.umsha.ac.ir on 2026-11-23]

نه‌تنها در استان همدان بلکه در سایر شهرستان‌ها در آن دوران، به‌وضوح در جراید بازتاب داده نمی‌شده است و مطبوعات آن روزگار بیشتر میل به معرفی و انعکاس فعالیت‌های خیریه دولتی و حکومتی بوده‌اند و و از طرفی نیز بیشتر اخبار آنان حول محور شهر تهران به‌عنوان پایتخت بوده است و شهرهایی همانند همدان از این غافله جامانده و کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند.

نتیجه‌گیری

بررسی خیریه‌های بهداشتی و درمانی استان همدان از سال ۱۳۰۴ تا ۱۳۵۷ بیان می‌دارد که از سال ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۰ دو مریضخانه از هزینه شخصی افراد در کنار دیگر مراکز درمانی دولتی در همدان و ملایر ایجاد شد. گرچه این اقدامات نتوانستند آن‌طور که باید کاستی‌ها و تنگناهای موجود را التیام ببخشند، اما به‌عنوان نخستین کوشش‌ها در راستای ایجاد خیریه‌های درمانی حائز اهمیت و الهام‌بخش دوره‌های پس از خود هستند. در این جستار همچنین مشخص شد که بیشترین مراکز درمانی در استان همدان بین سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۴۰ ایجاد شده‌اند.

تشکر و قدردانی

از معاونت تحقیقات دانشگاه علوم پزشکی همدان تشکر و قدردانی می‌گردد.

تضاد منافع

این مطالعه قسمتی از پایان نامه کارشناسی ارشد رشته آموزش پزشکی است.

ملاحظات اخلاقی

در این نوشتار، نهایت صداقت و امانتداری در ارجاع به منابع و نیز مصاحبات شفاهی افراد رعایت شده است.

سهم نویسندگان

منصور حیدری (نویسنده اول)، نگارنده مقدمه/روش‌شناس/پژوهشگر اصلی (۵۰٪)؛ رضا کرمی (نویسنده دوم)، نگارنده بحث (۵۰٪).

حمایت مالی

مطالعه، بدون حمایت مالی به انجام رسیده است.

REFERENCES

1- Azkaei P. Endowment in ancient Iran. Endow Eternal Herit. 2002;37:83-6. [Persian]
2- Ebadi S. Endowment charities in Iran. Endow Eternal Herit. 1999;27:24-33. [Persian]
3- Mohamadi Kh. Stone endowment letter of the endowment of the Prophet Mosque in Hamadan. Endow Eternal Herit. 2019;104:137-50. [Persian]
4- Fazlollah Hamedani R. Trauma thoughts. Bineshpajooh M, editors. Tehran: Unknown Publisher; 1979. p. 236. [Persian]
5- Heydari M, Karami R, Alisoufi A. Historical review of medical conditions and dotors in Hamedan province; During the second Pahlavi period 1941-1979. Hamedan: Hamedan University of Medical Sciences Publication; 2019. p.65-115. [Persian]
6- Karami R. History of Naraghi Hospital in Hamedan. Jondi Shapour. 2020;6(23):125-40. [Persian]
7- Jamili E. Zanjan economy through history. Zanjan: Chamber of Commerce, Industries and Mines; 2011. p. 116. [Persian]
8- Bani Ahmad M, Bani Ahmad H. The tune of nation. Tehran: Allied Press Front of Iran. 1960 Jan 2, p. 1-4. [Persian]
9- Azkaei P. The Gharagozloo of Hamedan, the Bahaolmolk family of Abshini. Ayande. 1988;14(19-12):600-617. [Persian]
10- Mohamadi Kh. Introducing the house of a lord belonging to the Gharagozloo family in Hamedan. Endow Eternal Herit. 2012;78-77:107-18. [Persian]
11- Mohamadi Kh. Literary manuscripts of the Persian index and the greyhound of Etemadiyeh Library. J Lit Crit Stylist Res. 2019;10(35):151-74. [Persian]
12- Mohamadi E. The golden history of charity of the imperial organization and social services. City?: Kaviyan Publication; 1976. p.42-43. [Persian]
13- Ghaniparsa M. A look at the history, culture and art of Assadabad. Assadabad: Author Pubication; 2016. [Persian]
14- Jafari SH. From the minds of seven blue karizes; History and culture of Kaboudar Ahang. Kaboudar Ahang: Jame Jamshid Publication; 2015. [Persian]
15- Morsalvand H. Biography of Iranian men and celebrities. Vol. 4. Tehran: Elham;1997. p. 9. [Persian]
16- Taghavirad M. Ninety years of music in Malayer. Tehran: Jedi Kar; 2009. [Persian]
17- Unknown Author(s). The men of the Pahlavi era according to Savak documents; Ardeshir Zahedi. Tehran: Historical Document Review Center of the Ministry of Intelligence Publication; 2008. p. 276. [Persian]
18- Library Museum and Documents Center Islamic Consultative Assembly, editors. Detailed minutes of the parliamentary debates on Sunday, May 20, 1945 [Internet] Tehran: Library Museum and Documents Center Islamic Consultative Assembly; 2017 [Unknown cited]. Available from: https://b2n.ir/y65685. [Persian]
19- Malekzadeh E. The charity institution of hygienic-welfare in Iran; The second Pahlavi era. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies Publication; 2018. p. 104-6. [Persian]

[Downloaded from aijrh.umsha.ac.ir on 2026-11-23]